

Ihalainen, P., *Protestant nations redefined. Changing perceptions of national identity in the rhetoric of the English, Dutch and Swedish public churches, 1685-1772* (Studies in medieval and reformation traditions. History, culture, religion, ideas CIX; Leiden, Boston: Brill, 2005, xvii + 664 blz., €149,-, ISBN 90 04 14485 4).

Politieke relevantie en moderniseringsdrang zijn eigenschappen die niet dikwijls in één adem genoemd worden met de staatskerken onder de confessionele staat. En dat is ten onrechte. In een subtiel, vasthoudend en overtuigend betoog toont Ihalainen aan dat de predikanten van de publieke kerken van Groot-Brittannië, de Republiek der Verenigde Nederlanden en Zweden in de loop van de achttiende eeuw een instrumentele rol vervulden in het herdefiniëren en den volke inscherpen van een concept van de natie. Hij levert daarmee een bijdrage aan de wetenschappelijke discussies over het ontstaan van het natiebegrip. Grof gezegd draait dat om de vraag wanneer we kunnen spreken van nationale identiteiten: is dat voorbehouden aan de negentiende-eeuwse nationale staten met hun uit dienstplichtigen gevormde legers, nationale onderwijswetten en seculiere dagbladers, of ook voor gemeenschappen die de samenhang van de politieke gemeenschap definieerden rond een vorstelijke dynastie en een publieke kerk? Ihalainen wil laten zien hoe de religieus-politieke elites van de vroegmoderne staten in de loop van de achttiende eeuw een seculier discours van de natie ontwikkeld hebben.

De drie landen zijn gekozen omdat zij alle drie een sterke protestantse staatskerk hadden, die bovendien unieke bronnen produceerde voor conceptuele geschiedschrijving: de preek bij gelegenheden van staat. Vooraanstaande predikanten werden aangezocht bij politieke vergaderingen, nationale gedenkdagen en festiviteiten van het vorstenhuis te preken voor koning en parlement, voor de Staten of stedelijke magistraten of voor vorst en Rijksdag. Zij besteedden daarbij aandacht aan de toestand van het land en duiden die in religieuze zin. Ihalainen heeft honderden van dergelijke preken geanalyseerd, en laat zien hoe in het tijdvak tussen de herroeping van het Edict van Nantes in 1685 en de coup van koning Gustavus III van Zweden in 1772 het concept van de natie in alle drie de landen wordt gemoderniseerd.

Na een beschrijving van de aard en functie van de politieke gelegheidsprek analyseert hij, in evenzovele hoofdstukken, telkens in onderlinge vergelijking tussen de drie landen, de betekenissen van tien verschillende natiebegrissen. Hoofdstukken 2 tot en met 6 behandelen traditionele, religieuze betekenisvelden rond de natie als een nieuw Israël, een protestantse natie, een exponent van het internationale protestantisme, een bolwerk tegen het pausdom, en als belichaamd door een protestantse vorst. Hoofdstuk 7 gaat in op de flexibiliteit van het protestantse discours en veranderende definities van de natie. Hoofdstukken 8 tot en met 11 richten zich op het gebruik van verlichte begrippen als patriottisme en vrijheid, en de beschrijving van de natie in economische en natuurrechtelijke termen.

Politieke, militaire, economische en sociale omstandigheden leidden tot aanzienlijke verschillen. Waar bijvoorbeeld in alle drie de landen de Israël-metafoor voorkwam, beschreven de Engelse preken de natie veel minder nadrukkelijk als een uitverkoren natie. Ihalainen verklaart dit uit het trauma van de regicide en burgeroorlog omstreeks het midden van de zeventiende eeuw. In de Republiek was het gebruik van de Israël-metafoor vaker dan elders gespiritualiseerd, en kon deze bovendien behalve op de natie ook op kleinere verbanden als de kerk of het gezin worden toegepast. Gecombineerd met de veelvoorkomende karakterisering van de protestantse Republiek als element van een internationale protestantse wereld, en de Oranjestadhouders als haar kampioenen, biedt dit een minder hechte basis voor een sterk 'nationaal' zelfverstaan. Antipapisme had in Engeland, met zijn gevestigde Zwarte Legende en de blijvende aanwezigheid van katholieke troonpretendenten een andere lading dan in de meer gemengde Republiek of het vrijwel egaal-lutherse Zweden.

In alle landen ontwikkelt zich in de staatspreken een meer seculier idioom. Het sterkst is dit in Groot-Brittannië. Steeds meer elementen van het politieke en maatschappelijke leven worden hier aangeduid met het adjectief 'nationaal', waarmee dan ook in toenemende mate het collectief van alle inwoners bedoeld wordt. Dit wordt krachtig ondersteund door verwijzingen naar het republikeins patriottisme van de oudheid en een nadrukkelijk presenteren van de constitutionele monarchie als een vrije staat. De verovering van de status van koloniale wereldmacht, met de daarbij behorende militaire en commerciële hegemonie leidde in de staatspreken in toenemende mate tot een benadrukken van eigen verdiensten en het initiatief van individuele burgers, ten koste van het vertoog van een zondig volk onder de goddelijke toorn.

De staatspredikers van de Republiek, die zich door de Britten overvleugeld zagen en bovendien in het midden van de achttiende eeuw geplaagd werden door veepest en paalworm, en van Zweden dat geheel gespeend was van wereldwijde aspiraties en zelfs in toenemende mate als 'arm' gekarakteriseerd werd, bleven veel sterker dan hun Britse ambtsbroeders vasthouden aan het traditionele religieuze discours. Overigens betoogt Ihalainen dat de nauwe betrekkingen tussen de politieke macht en een tamelijk exclusief lutherse staatskerk tegen het einde van de periode tot een sterkere perceptie van nationale eenheid leidden dan in Groot-Brittannië. Hij suggereert zachtjes dat de aldus gedefinieerde nationale identiteiten tot op heden hun invloed doen gelden: in de militaire en commerciële expansiviteit van de Angelsaksen aan beide zijden van de Atlantische Oceaan, het Europeanisme van de Nederlanders en een defensief isolationisme binnen de eigen verzorgingsstaat in Zweden en Finland.

Het gehele betoog en de deelargumenten van de afzonderlijke hoofdstukken en paragrafen zijn stuk voor stuk consciëntieus ingebed in de relevante secundaire literatuur. Het betoog is omstandig, maar dit kan misschien niet anders bij begripsgeschiedenis. De auteur presenteert overtuigend de verschuivingen in gebruik en betekenis van de concepten waarmee de religieus-politieke gemeenschap wordt gekarakteriseerd. De overeenkomsten en verschillen in het discours van de staatspreken van de drie landen zijn verhelderend.

Uiteindelijk blijft echter het verband met de werkelijkheid die in de preken gereflecteerd wordt, of die deze mede zouden hebben gevormd, tamelijk schematisch. Herhaaldelijk wordt gesteld dat deze band tot op zekere hoogte fictief is. Tegelijkertijd wordt met de suggestie van doorwerking tot in de eenentwintigste eeuw een forse claim op sterke doorwerking gelegd. De suggestie wordt gewekt alsof het religieus discours gaandeweg vervaagde, om plaats te maken voor een seculiere moderniteit. Daarbij is ‘religieus’ ineens een tamelijk statisch gegeven, zeker in vergelijking met de uitvoerig beschreven plasticiteit van ‘nationaal’. Juist in de achttiende eeuw zijn ook ‘religie’ en ‘protestantisme’ aan vergaande herdefiniëring onderhevig, en in een begripsgeschiedenis had afzonderlijke aandacht hiervoor niet misstaan. De rol van religie bij de herdefinitie van nationalisme was in 1772 tenslotte nog lang niet uitgespeeld.

Joke Spaans

Verbeek, J. E., *'Menniste paus'. Samuel Muller (1785-1875) en zijn netwerken* (Dissertatie Leiden 2005, Hilversum: Verloren, 2005, 363 blz., €33,-, ISBN 90 6550 860 0).

Geschiedschrijving heeft aan het ontstaan der doopsgezinden in de zestiende eeuw ruime aandacht geschonken. Hun exclusieve optreden en de vervolgingen die zij moesten verduren, schonk historici materiaal een aangrijpend drama te schilderen. Andere perioden kwamen minder aan bod. Het vergt van de onderzoeker moed een thema uit de burgerlijke negentiende eeuw te kiezen. Voor doopsgezinden in Nederland was dat een tijd van consolidatie. Het was een pauze tussen het elan van de Verlichting met doopsgezinde initiatieven (Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en Teylers Stichting) enerzijds en anderzijds de theologie der Modernen die na 1860, met Samuel Mullers opvolger S. Hoekstra, doorbrak. Nadat de hoogleraren Gerrit Hesselink (1755-1811) en Rinse Koopmans (1770-1826), kinderen van de Verlichting, hadden uitgediend aan het seminarium te Amsterdam, trad Samuel Muller aan, die er van 1827 tot 1856 de scepter zwaaide. Zijn bijnaam, de Paus, verraadt hoe hij de in 1811 ontstane Algemene Doopsgezinde Sociëteit beheerste. Nadat hij in 1814 predikant van de machtige, uit twee groepen samengevoegde Amsterdamse gemeente was geworden, zette hij zijn loopbaan in 1827 voort als hoogleraar van het seminarium. Bij zo'n nieuwe eenheid hoort een samenbindende persoonlijkheid. Temidden van de autonome doopsgezinde gemeenten die aan predikanten gelegenheid boden hun overtuiging ongehinderd te volgen, stond Samuel Muller pal om een eensgezinde koers, de zijne, uit te zetten. Zijn gefrustreerde jeugd als weeskind uit een Duits en onaanzienlijk milieu maakte hem ambitieus. Overijverig om zich tussen de voorname doopsgezinde families van Amsterdam op zijn gemak te voelen, gedroeg hij zich doorgaans hoekig. Zijn geringe waardering voor anderen gaf gemakkelijk aanleiding tot conflicten.

Aangezien Samuel Muller geen theologisch werk van belang naliet, heeft de auteur, na hoofdstukken over Mullers jeugd in Krefeld en zijn studie, over zijn predikantschap in Zutphen en Zaandam, gekozen voor een beschrijving van zijn functioneren in de doopsgezinde gemeente van Amsterdam, van zijn hoogleraarschap en van de veranderingen in de samenwerking met de remonstranten. Dan volgt een hoofdstuk waarin Muller in een vreemde spagaat terecht komt. Als verdediger van het doopsgezind prestige voelt hij zich geroepen zijn door hem zelf geringschatte leermeester Gerrit Hesselink tegen aanvallen van derden in bescherming te nemen. Muller kon Hesselink, eclectisch wijsgeer, fysico-theoloog, voorstander van historisch-grammaticale analyse van de bijbel, bekroond publicist, patriots lid van de vroedschap en bestuurder van de stadsarmscholen, bij een terugblik op zijn studietijd nog maar weinig waarderen. In een tijd waarin het gevoel sterker accenten kreeg dan de rede, het klimaat nationaler en de burgerij behoudender werd, verwijderde Muller zich steeds verder van zijn leermeester. Hij stak dat op de van hem bekende laatdunkende wijze niet onder stoelen of banken. Maar